

Změny v distribučních mechanismech v období systémové transformace

Polsko 1982-1991

HENRYK DOMANSKI*

Instytut Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa

Changes in distributive mechanisms under systemic transformation

Poland, 1982-1991

Abstract: Based on data from three national surveys carried out in Poland in 1982, 1987, and 1991, some hypotheses concerning changes in social stratification are tested. The analyses seek to determine whether the fundamental changes in the political-economic system in Poland dramatically affected the mechanisms of income distribution. Comparisons of regression across three points of time show, most significantly, that after 1989, the effect of industrial divisions on incomes significantly declined. A relative decrease in industry's effect is attributed to the elimination of an industrial administration in Poland, as enacted by parliament in 1990, which strongly governed the distribution of incomes under the communist system. In addition, the distribution of incomes through functional mechanisms, as deeply ingrained in social stratification i.e. via education and occupational roles, remained practically unchanged despite changes in the political-economic system.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 6: 783-794)

Charakter strukturních změn v postkomunistických společnostech vyvolává v současnosti pochopitelný zájem. Jsou však kvalitativní přeměny v ekonomice a v politickém systému doprovázeny stejně hlubokými změnami stratifikační hierarchie? Ve své stati se budu zabývat vybranými aspekty tohoto problému, tj. mechanismy distribuce příjmů v polské společnosti. Upozorním na závislosti, které se v posledních letech výrazně změnily, a na procesy stabilizující společenský systém.

Ve většině diskusí o směru probíhajících systémových přeměn je vztažným bodem tržní společnost nebo přesněji bariéry, které v přechodu k tržnímu systému brání. Je to interpretační schéma, které lze mnoha způsoby obměňovat a klást tak podobné otázky týkající se vzdálenosti Československa, Polska či Maďarska od "občanské společnosti", "konzumní společnosti", "korporativních systémů", "nového laissez-faire", "postfordismu", "sociálního státu" i od jiných modelových vzorů rozvinuté kapitalistické společnosti, tvořených badateli, kteří se touto problematikou zabývají [Goldthorpe 1984; Hardiman 1990]. Charakteristickým znakem současných společností kapitalistického systému jsou určité stratifikační mechanismy, mezi něž patří zejména diferenciací příjmů na základě hry tržních sil.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Henryk Domanski, Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, ul. Nowy Swiat 72 (Palac Staszica), 00 330 Warszawa, Polska.

Analýzy, které budu prezentovat, jsou pokusem o odpověď na otázku, zda změny ve struktuře polské společnosti jdou právě tímto směrem. Jaká je jejich "systémová" dimenze?

1. Univerzální stratifikační mechanismy

Začnu několika poznámkami, které se týkají obecných zásad distribuce příjmů v různých politickoekonomických systémech. Základní hierarchie a distribuce se utvářejí ve sféře práce v zaměstnání a ve sféře vlastnických vztahů. Ponechám stranou rozdíly mezi kapitalistickými a postkomunistickými systémy v oblasti těchto vztahů i rozdíly v třídní struktuře, které s tím souvisejí. Pokud jde o vykonávané zaměstnání, pro většinu lidí je hlavním zdrojem obživy, rozhoduje o sociálním statusu a formuje celou osobnost i její sebehodnocení. O tom, zda zaujímaná profesionální pozice je vysoká nebo nízká, rozhoduje mnoho faktorů, z nichž nejdůležitější jsou tyto: 1. vztah mezi poptávkou po určitých zorganizovaných profesionálních kvalifikacích a jejich nabídkou, 2. aktivity organizovaných profesionálních skupin usilujících zajistit si náležitě vysoké příjmy, materiální statky, politický vliv, prestiž i jiné náležitosti, jejichž množství je omezené a jež jsou v životě považovány za důležité, 3. rozhodnutí státních orgánů stanovující zásady přístupu k těmto klíčovým statkům.

Dominuje zde zásada, že čím důležitější pro společnost, a tedy čím vzácnější a cennější určité kvalifikace a dovednosti jsou, tím lépe jsou odměňovány. O velikosti získávaných odměn rozhoduje tudíž zákon poptávky a nabídky. Jeho výsledkem je profesionální hierarchie, v níž jsou nejvýše umístění představitelé profesí vyznačujících se vysokou složitostí, vyžadující speciální vysoké kvalifikace získávané během vysokoškolských studií i mnohaleté praxe.

Zákon poptávky a nabídky však nerozhoduje o podobě distribuce. Profesionální kategorie se nepodřizují "objektivnímu" oceňování své práce zákony trhu. Snaží se posílit vlastní pozici různými vyjedávacími strategiemi uplatňovanými vůči konkurečním aktivitám jiných skupin.

Tak například odbory a profesní asociace kontrolují příliv kandidátů do určité profese mj. proto, aby zabránily přílišnému snížení ceny služeb, které poskytují, a aby udržely platy na příslušně vysoké úrovni. V některých odvětvích se vydávají zvláštní licence, bez nichž pracovník nemůže vykonávat profesi a zaměstnavatelé přijímat nové osoby bez souhlasu odborů. Na základě vzájemných formálních smluv zároveň zorganizované profesionální skupiny určují platové stupnice, které detailně regulují proporce odměn, přičemž kvalifikace zde vždy není nejdůležitějším kritériem. Uplatňují se argumenty nejsilnějších účastníků jednání, např. síla tradice, kdy se upozorňuje na potřebu zachovat status quo, tj. platnou hierarchii konstituovanou v minulosti, a to i přesto, že to z hlediska současných kritérií ekonomické efektivity racionální není [Batstone et al. 1987]. Další pravidla odměňování a postupu i kritéria výběru při přijímání do zaměstnání uplatňuje vedení podniků, přičemž přihlíží k potřebám firmy [Edwards 1979].

Na strážích všech těchto zásad stojí stát. I vláda provádí svou vlastní politiku, která vždycky víceméně zasahuje do zákonů trhu. Politika "sociálního státu" je toho dobrým příkladem [Huddleston 1989].

Nestejně příjmy i různé zkušenosti získávané v zaměstnání jsou jedním z článků formování odlišnosti profesionálních prostředí. Bariéry mezi nimi jsou relativně trvalé v důsledku předávání materiálních prostředků a kulturních vzorů z generace na generaci i v důsledku tendence uzavírat se ve vlastním kruhu. Lidé patřící do podobných sociálně profesionálních kategorií udržují blízké přátelské kontakty, vdávají a žení se mezi sebou mnohem častěji než s osobami zvnějšku. Lokální homogie ve sféře bezprostředních vztahů vytváří silnější společenské bariéry než platové nerovnosti, dědění materiálních prostředků i přejímání profesionálních pozic rodičů [Hollinger, Haller 1990; Domanski, Sawinski 1990].

Mechanismy profesionální diferenciace tvoří tudíž důležitou osu distribuční hierarchie. Její univerzální charakter ve společnostech průmyslové civilizace dokumentují výsledky srovnávacích analýz [Treiman 1977; Treiman a Yip 1989]. Tyto zákonitosti se však vyznačují i specifickými znaky, v nichž se odráží odlišnost ekonomickopolitických systémů.

2. "Vzdělání-profese-výdělnky" - slabá funkční závislost

Charakteristickým znakem sociálně profesionální diferenciace v zemích "reálného socialismu" byla centrální distribuce výsad a výhod pro různé skupiny. Projevem této skutečnosti, jejíž stopy nacházíme ještě ve stratifikační hierarchii devadesátých let, bylo zasahování státu do zásad distribuce výdělků. Mechanismy tržní hry zde působily mnohem méně. V Polsku byla základním prvkem zasahování státu administrativní regulace přidělování finančních prostředků odvětvím, oborům a podnikům. Fondy prostředků byly v kompetenci centrálních mocenských orgánů, které je přidělovaly spíše podle politických kritérií než podle zásad ekonomické racionality. Tento systém se řadu let vyvíjel, až se v 70. a 80. letech ustálil v podobě soustavy vzájemných závislostí mezi "odvětvovými" ministerstvy a na nich závislými podniky. Podniky plnily přidělené úkoly, za což dostávaly určité materiální, investiční a finanční prostředky. Postupně se mezi centrem a podniky vytvořil systém licitací, v němž prioritní obory a podniky byly s to vynucovat si mzdové výhody na úkor odvětví, jimž bylo určeno podřadné postavení. Tento systém silně působil na distribuční mechanismy, čehož jasným svědectvím byla malá závislost výdělků na vzdělání a vykonané práci (viz tabulku 1). Mnohem větší význam mělo to, kde člověk pracoval, v jakém odvětví a podniku [Domanski 1990].

Slabá korelace mezi výdělkem a vzděláním i profesionální pozicí částečně odrážela mizivou úlohu mechanismů nabídky a poptávky po vzácných a ceněných kvalifikacích. Ty nebyly podstatným faktorem diferenciace výdělků, protože tržní mechanismy byly nahrazeny administrativním rozhodováním. Na druhé straně monopol státu na řízení distribuce příjmů omezoval možnost vlivu skupin s vysokou profesionální pozicí změnit systém, který byl pro tyto skupiny nevýhodný. Ve druhé polovině osmdesátých let byly průměrné mzdy kvalifikovaných dělníků vyšší než průměrné platy netechnických odborníků a středních administrativních pracovníků [Domanski a Sawinski 1991].

Několikaleté období, které uplynulo od změny systému, je příliš krátké, než aby principy distribuce odměňování, jež se vytvářely po celá desetiletí, byly náhle nahrazeny tržními mechanismy. Přesto však ve struktuře řízení ekonomiky došlo

k podstatným změnám, jež jsou především spjaty s rozvojem soukromého sektoru a s tím, že se upustilo od politiky centrálních dotací podniků. Od roku 1990, kdy byla zrušena odvětvová ministerstva, nejdou již prostředky do podniků prostřednictvím těchto struktur. Podniky samostatně rozhodují o výši svých výdajů, což by mělo podstatně oslabit úlohu odvětví při stanovení výše výdělků. Je-li tomu opravdu tak, byl by to výrazný projev přeměn eliminujících mechanismy, které blokují působení "zákona poptávka a nabídky" i jiných zásad diferenciací výdělků.

Tabulka 1. Pearsonovy korelační koeficienty mezi výdělkem, vzděláním a profesní pozicí v některých zemích (muži)

Země a rok	výdělek versus	
	vzdělání	profesní pozice
Rakousko 1974	0,46	0,44
Dánsko 1972	0,35	0,39
Finsko 1972	0,44	0,42
Holandsko 1974	0,40	0,55
Izrael 1974	0,44	0,48
Norsko 1972	0,44	0,34
Polsko 1982	0,16	0,21
Polsko 1987	0,19	0,20
Polsko 1991	0,24	0,23
SRN 1976	0,44	0,46
USA 1974-1977	0,32	0,37
Švédsko 1972	0,58	0,45

Pramen: Treiman, Ross 1983 (s výjimkou Polska).
Ukazatelem profesní pozice je mezinárodní standardní stupnice profesní prestiže.

To však ještě neznamená, že se vytvořily mechanismy příznivé užší vazbě mezi odměňováním a vzděláním a kvalifikací. Zdá se zatím málo pravděpodobné, že by se již uplatnily závislosti, které způsobují stav, kdy je v zájmu firmy, aby diferenciací výdělků odpovídala kvalifikaci jedinců, vzdělání a složitosti vykonávaných úkolů v takové podobě, jak je tomu v tržních systémech. V kapitalistickém podniku je diplom potvrzující absolvování školy chápán jako měřitelný ukazatel všeobecné přípravy na profesi, informuje o potenciálních možnostech rozvoje jedince i jeho rekvalifikace a je rovněž pro zaměstnavatele důkazem disciplinovanosti, solidnosti a odpovědného vztahu k práci [Form 1987]. Proto jsou lidé s diplomy vysokých škol zpravidla odměňováni mnohem lépe než absolventi škol středních a základních.

Poněvadž je tento systém zaměřen na minimalizaci nákladů, je důležité přizpůsobování kvalifikace jedinců vykonávaným úkolům a jejich motivování k práci pomocí podrobně propracované soustavy podnětů. Ve velkých korporacích se vytvářejí mnohastupňové žebříčky postavení, jimž odpovídají hierarchie platového postupu. Pro jednotlivá postavení jsou podrobně stanoveny úkoly a existují také zformalizovaná pravidla přechodu na další pozice v hierarchii. Tento

systém, označovaný jako "byrokratická kontrola" nebo jako "vnitřní trh práce", činí výši výdělku závislou na zaujímané profesionální pozici. Mezi výdělkem a pozicí musí existovat určitá korelace, aby pracovník byl spokojen a zaměstnavateli plynul zisk [Sabel 1982]. Výkon profesí, ve kterých jsou plněny vysoce složité úkoly, zvyšuje konkurenční sílu vůči zaměstnavateli a vůči klientům, přičemž tato síla plyne z monopolu na vzácné a oceňované dovednosti. To usnadňuje uplatnění různých strategií vynucujících vysoké výdělky.

O tom, do jaké míry se distribuční mechanismy v polské společnosti vyvíjejí směrem, který se blíží tržním principům, se můžeme přesvědčit tak, že porovnáme sílu vybraných závislostí ve dvou časových obdobích, tj. před změnou systému a nyní. Níže uvedené analýzy jsou pokusem o odpověď na tuto otázku.

3. Data

Používám údaje ze tří výzkumů uskutečněných v Polsku v letech 1982, 1987 a 1991. Výzkumy provedl Institut filozofie a sociologie Polské akademie věd na celostátních reprezentativních vzorcích. Výzkum z roku 1982 byl realizován na náhodně vybraném souboru domácností, roku 1987 a 1991 byla objektem výběru populace dospělých mužů a žen. Protože předmětem mých analýz jsou vzory distribuce výdělků, vyloučil jsem z analýzy samostatně soukromě hospodařící rolníky, tj. vlastníky zemědělských hospodářství. Jimi uváděné informace o výdělcích a příjmech nejsou porovnatelné s daty pocházejícími od reprezentantů jiných profesionálních kategorií. A tak nakonec po vyloučení rolníků, kteří v Polsku představují asi 20 % ekonomicky aktivního obyvatelstva, tvořily analyzované skupiny v roce 1982 2 900 osob, v roce 1987 4 800 osob a v roce 1991 900 osob. Ve všech třech časových bodech byly porovnávané skupiny omezeny na respondenty ve věku od 21 do 65 let.

Dobrou metodou určení podstaty distribuce výdělků je analýza mnohonásobné regrese (OLS). Pro všechny tři soubory dat jsem provedl regresi výdělků na několika základních stratifikačních proměnných operacionalizovaných identicky pro rok 1982, 1987 a 1991. Sledovanou proměnnou jsou výdělky z hlavního zaměstnání. Kromě základních platů jsou jejich součástí různé prémie, odměny, náhrady za přesčasové hodiny apod. Použil jsem logaritmu výdělků, díky čemuž jsou hodnoty analyzované za rok 1982, 1987 a 1991 vzájemně srovnatelné.

Sledovanými proměnnými jsou: pohlaví (mužům se připisuje 1, ženám 0), délka zaměstnání (počet let od vstupu do prvního zaměstnání do doby výzkumu), vzdělání (šestistupňová škála odpovídající stupňům ukončené školy), složitost práce v zaměstnání (Polská stupnice složitosti - [Slomczynski, Kacprowicz 1979]), velikost místa bydliště respondenta daná počtem obyvatel, profesní postavení (tříbodová stupnice, kde 1 se připisuje osobám v neřídících postaveních, 2 vedoucím, jejichž podřízení nejsou vedoucími nižší úrovně, 3 vedoucím, jejichž podřízení jsou zároveň vedoucími), členství v komunistické straně (PSDS), kde respondentům, kteří byli členy strany se připisuje 1, a ostatním 0, hospodářský sektor (soukromý = 1, státní = 0) a hospodářské odvětví. Hospodářské odvětví bylo operacionalizováno v podobě deseti kategorií od nuly do jedné v legendě tabulky 2. Referenční kategorií jsou osoby pracující ve státní správě.

V tabulce 2 jsou uvedeny regresní koeficienty u výdělků (b) a koeficienty parciální korelace sr 2 (semi-partials). Hodnoty regresních koeficientů přibližně ukazují, jaké procento růstu nebo poklesu výdělků připadalo na hodnotu učitě proměnné. V případě hospodářských odvětví informují, o kolik větší (nebo menší) byly průměrné výdělky v jednotlivých odvětvích ve srovnání s průměrnými výdělky ve státní správě. Protože na základě srovnání regresních koeficientů nelze stanovit relativní sílu vlivu jednotlivých proměnných na výdělky, použil jsem v tomto případě koeficienty parciální korelace. V procentech vyjádřené sledované variace výdělků ukazují relativní váhu jednotlivých proměnných při určování výdělků, přesněji vzato, hovoří o tom jen, pokud model regrese je eliminován danou proměnnou.

Tabulka 2. Metrické koeficienty (b) a koeficienty parciální korelace (sr2) v regresi výdělků (analýza je založena na logaritmech výdělků)

Nezávislé proměnné	1982		1987		1991	
	b	sr2	b	sr2	b	sr2
Pohlaví (1 = muž)	0,33**	12,0	0,32**	9,1	0,25**	3,3
Délka zaměstnání	0,01**	1,6	-0,02**	0,1	0,001	0,0
Vzdělání	0,02**	0,8	0,02**	4,1	0,04**	4,1
Složitost práce	0,000	1	0,004**		0,005**	
Bydliště	0,07**	0,8	0,09**	0,8	0,17**	2,0
Velikost obce	0,001*	0,3	0,003**	0,7	0,001**	0,9
Komunistická strana (1 = člen)	0,12**	0,7	0,08**	0,3	0,03	0,0
Sektor (1 = soukromý)	0,05	0,0	0,27**	1,7	0,27**	2,8
Odvětví		8,1		5,5		1,3
Těžební průmysl	0,43**		0,51**		0,20	
Zpracovatelský průmysl	0,04		0,05		-0,04	
Lehký průmysl	0,03		-0,02		-0,08	
Stavebnictví	0,06		0,06		-0,11	
Zemědělství	0,03		-0,02		-0,13	
Doprava	0,10		-0,07		-0,07	
Obchod	-0,05		-0,03		-0,03	
Komunální služby	0,12		0,03		-0,13	
Sociální služby	0,03		-0,09**		-0,19	
Konstanta	3,86		4,61		6,25	
R ²	0,38		0,38		0,25	
N	2406		3963		750	

Poznámka: ** p < 0,01, * p < 0,05

4. Distribuce výdělků

Výsledky srovnání potvrzují, že se zmenšuje úloha odvětví při formování úrovně odměňování. Porovnáme-li hodnoty b, je zcela zřejmé, že roku 1991 byla stupnice

nerovnosti výdělků v průřezu základních odvětví menší než v letech dřívějších.¹ Rovněž hodnota koeficientu parciální korelace mezi odvětvím a výdělkem se několikanásobně zmenšila - z 8,1 v roce 1982 na 1,3 v roce 1991, což odráží skutečnost, že změny probíhají ve skocích. Dá se říci, že institucionálně administrativní struktury blokující mechanismy distribuce výdělků byly do značné míry eliminovány. Z tohoto hlediska došlo v distribuční rovině k přelomu, který odpovídá systémovým transformacím, jež jsou základem tohoto procesu.

Tyto změny však zatím nejsou doprovázeny růstem závislosti výdělku na vzdělání a složitosti práce. Hodnoty regresních koeficientů v tabulce 2 informují, o kolik procent (přibližně) vyšší byly výdělkem osob na každém dalším stupni vzdělání a profesionální pozici. V letech 1982 - 1991 se tato závislost prakticky udržovala na stejné úrovni. Míra růstu výdělků se sice v závislosti na stupni vzdělání zvětšila ze 2 % v roce 1987 na 4 % v roce 1991, to však není změna podstatná. Celkový vliv vzdělanosti a složitosti práce (viz velikost koeficientů parciální korelace) byl pro léta 1987 a 1991 rovněž velmi stabilní. Po změně systému, stejně jako v posledním období "reálného socialismu", se neobjevily mechanismy, které by napomáhaly diferenciaci výdělků proporcionálně ve vztahu ke vzdělání a profesionální pozici.

Tabulka 3. Metrické koeficienty (b) ve státním a soukromém sektoru v regresi výdělků (analýza je založena na logaritmech výdělků)

Nezávislé proměnné	1982		1987		1991	
	státní	soukromý	státní	soukromý	státní	soukromý
Pohlaví (1 = muž)	0,30**	0,36**	0,38**	0,39**	0,25**	0,38**
Délka zaměstnání	0,007**	0,003	-0,001	-0,01*	0,005**	-0,006
Vzdělání	0,01**	0,03	0,02	0,02	0,02	0,04
Složitost práce	-0,004	0,001	0,004**	0,008	0,007	0,006
Bydliště	0,07**	0,21	0,09**	0,10	0,08	0,42**
Velikost obce	0,001*	0,008*	0,000	0,003	0,001*	0,003*
Konstanta	3,80	3,34	4,62	4,88	6,42	6,05
R ²	0,32	0,37	0,32	0,17	0,20	0,29
N	2334	77	3838	223	589	160

Poznámka: ** p < 0,01, * p < 0,05

Tyto tendence se neprojevíly v rámci celé společnosti. Jaký vliv má na to expanze soukromého sektoru? Od roku 1987 do roku 1991 výdělkem mnoha soukromých podnikatelů značně vzrostly, možná neúměrně ve vztahu k jejich vzdělání a složitosti práce. V přechodném období může být "osobnostní" kapitál, tj. zvláštní důvtip, podnikavost, schopnost riskovat, důležitější než kapitál "kvalifikační".

¹⁾ Z hlediska formálních kritérií nejsou rozdíly ve velikosti koeficientů *b* mezi roky 1991 a 1987 a mezi roky 1987 a 1982 statisticky podstatné. Po testování rozdílů mezi hodnotami *b* se ukázalo, že roku 1991 byla pouze souvislost postavení s výdělkem podstatně větší než v roce 1987, a souvislost s prací v těžebním průmyslu a ve stavebnictví podstatně nižší (p < 0,05). Naproti tomu mezi rokem 1987 a 1982 byl podstatný rozdíl pouze v proměnné "délka zaměstnání".

Jestliže v téže době došlo ve státním sektoru k užší závislosti odměn na vzdělání a složitosti práce, nejsme s to zachytit tyto protikladné tendence, zkoumáme-li je v celospolečenském měřítku.

Ukazuje se, že ve státním sektoru nedošlo v tomto směru k větším změnám (tabulka 3). Naproti tomu na přelomu 80. a 90. let tato závislost poněkud vzrostla v soukromém sektoru. V roce 1991 příjmy vlastníků a osob zaměstnaných v jejich firmách se zvyšovaly průměrně o 4 % na každém stupni vzdělání, v roce 1987 o 2 % (samozřejmě po vyloučení jiných zde zkoumaných faktorů). Slabá tendence růstu - podobná jako v celé zkoumané populaci - ukazuje, že souvislost mezi úrovní vzdělání a příjmy se neuvolnila, nemáme tedy důvod tvrdit, že výdělky pracovníků a vlastníků soukromých firem se ve vztahu ke vzdělání příliš zvýšily. Spolu s rychlým rozvojem soukromého sektoru, započatým v devadesátých letech, vstoupilo do něj poměrně mnoho lidí s vysokoškolským diplomem. V letech 1987 - 91 se jejich procento zvýšilo z 9,1 na 15,1, tedy více než ve státním sektoru, kde jsou příslušné údaje 9,7 a 13,4. Určitý růst korelace výdělků s "vzdělanostním kapitálem" může být derivací těchto procesů.

Také závislost výdělků na složitosti profesionálních rolí byla dosti stabilní. V období nehlubších systémových změn, tj. v letech 1987 - 1991, se však ve státních podnicích začala objevovat tendence k vyššímu odměňování práce ve složitějších profesích, než tomu bylo v osmdesátých letech. Ve stejné době se souvislost výdělků se složitostí práce v soukromém sektoru poněkud zmenšila. Není to důsledek redistribuce příjmů ve prospěch soukromého sektoru, jež je nadměrná ve vztahu ke složitosti úkolů v tomto sektoru.

Signalizují tyto slabé tendence, poněvadž je za nimi skryta určitá logika, která je možná charakteristická pro společnosti, jež vstupují na cestu transformace na tržní systém. V tomto přechodném období dokáží jedinci s vysokoškolským diplomem lépe využít svůj vzdělanostní kapitál ve firmách soukromých než státních, nikoli však proto, že by tyto soukromé podniky lépe odměňovaly kvalifikace potřebné pro vykonávání složitějších profesí. Rozhodující je spíše celková příprava související s úrovní získaného vzdělání. Soukromý sektor vytvářel podmínky pro specifickou konverzi "vzdělanostního" kapitálu v kapitál "osobnostní", vhodný k řešení problémů vyvolaných novou skutečností.

Upozorníme ještě na postupné zmenšování vlivu členství v PSDS jako faktoru, který ovlivňoval vyšší výdělky. V roce 1982 bylo členství ve straně spjato s podstatně vyššími příjmy (členové PSDS vydělávali průměrně o 7 % více než bezpartijní při jinak stejných okolnostech). V pozdějších letech se význam tohoto faktoru zmenšil, což je odrazem podstaty probíhajících přeměn. Zvětšil se naopak vliv postavení v organizační hierarchii. Roku 1991 znamenal postup na další stupeň hierarchie řízení téměř dvojnásobné zvýšení "čistého" příjmu oproti osmdesátým letům. Tato tendence se projevila pouze v soukromém sektoru, kde vedoucí funkce vykonávají zpravidla vlastníci firmy. Vzrostly proto výdělky vedoucích, tj. vlastníků. Ve státních podnicích zůstala "cena" vedoucích funkcí na trhu práce prakticky beze změny, tj. na značně nižší úrovni.

Zjištěné zákonitosti jsou charakteristické pro přechodné období, na jedné straně zanikají distribuční mechanismy, které dominovaly v epoše "reálného socialismu", a na druhé straně se ještě nestačily projevit mechanismy nové, jež jsou typičtější pro rozvinuté tržní společnosti. Bude-li se během nejbližších let vliv vzdělání a profesionální pozice na výdělky zvětšovat, svědčilo by to do určité míry o rostoucí roli stratifikace založené na faktorech poptávky a nabídky. Mohl by to být rovněž ukazatel zvětšující se činnosti jednání organizovaných skupin s vysokou profesionální pozicí a vzdělanostním statusem.

Nelze také vyloučit opětový růst významu práce v odvětví, oboru či podniku. Tentokrát už nepůjde o jejich vliv jako zprostředkujících článků v centrálně řízené distribuci, ale o důsledek diferenciací jejich tržní pozice. Rozhodující vliv na výši výdělku zajisté budou mít technické vybavení firmy, koncentrace zaměstnanosti, výše obrátu, velikost kapitálu i jiné znaky, které určují finanční možnosti podniků v kapitalistickém systému (srv. [Kallenberg, Berg 1987]).

5. Růst nerovností

Rozhodující vliv na materiální nerovnosti má distribuce výdělků. Nerovnosti jsou rovněž vytvářeny dalšími druhy příjmů, které zároveň s výděly determinují celkovou ekonomickou pozici jedinců. Chceme-li tedy určit rozsah ekonomických nerovností komplexněji, musíme se zabývat celkovými příjmy. Zde jsem ukazatelem těchto příjmů zvolil příjem na osobu v rodině. Máme-li na mysli směr probíhajících systémových změn, je třeba uvažovat, že prudký rozvoj soukromého sektoru a marketizace společenských vztahů povedou k růstu příjmové nerovnosti. Pokusme se odpovědět na otázku, zda na přelomu 80. a 90. let změny v tomto směru skutečně nastaly.

Tabulka 4. Průměrné příjmy na osobu v rodinách podle sociálně profesionálních skupin ve vztahu k průměrným příjmům ve zkoumaném souboru (v procentech)

Sociálně profesionální skupiny	1987	1991
Vedoucí pracovníci (ředitelé)	145	130
Odborníci netechničtí	145	138
Odborníci techničtí	123	142
Technici	104	109
Administrativní pracovníci střední úrovně	112	108
Úředníci	103	102
Vlastníci	149	268
Pracovníci obchodu a služeb	98	89
Mistři	100	86
Kvalifikovaní dělníci	95	85
Nekvalifikovaní dělníci ve výrobě	87	72
Fyzičtí pracovníci služeb	79	76
Zemědělníci dělníci	81	65
Rolníci	98	63
Celkem	100	100
Variační koeficient (V)	0,65	1,19

V tabulce 4 jsou uvedeny údaje, které informují, o kolik byly průměrně vyšší (nebo nižší) než průměr v zemi příjmy rodin v základních segmentech sociálně profesionální struktury. Jak je zřejmé, bylo rozpětí příjmů v roce 1991 značně větší než před čtyřmi lety. Variační koeficient (V) pro celou zkoumanou populaci vzrostl téměř dvakrát, z 0,65 na 1,19. Je to jasný ukazatel toho, jak hluboké jsou přeměny stratifikační hierarchie. Dodejme, že podobně hluboká tendence se objevuje ve sféře výdělků (hodnota téhož ukazatele vzrostla z 0,89 na 1,44).

Porovnání středních hodnot sociálně profesionálních skupin ukazuje, že růst celkového rozpětí musel být výsledkem růstu příjmů soukromých podnikatelů. Distance mezi touto kategorií a ostatními skupinami se několikanásobně zvětšila, zatímco jiné změny vedly celkově ke zhoršení materiální situace většiny sociálně profesionálních skupin. Ve srovnání s rokem 1987 byly relativně nižší příjmy jak vedoucích pracovníků a netechnických odborníků, tak dělnických a rolnických kategorií. Stratifikační procesy v tomto počátečním stadiu systémových změn spočívají tudíž ve výrazné polarizaci podnikatelských skupin vůči ostatním segmentům sociální struktury.

6. Závěry: stratifikační mechanismy na pozadí systémových změn

Změny politickoekonomického systému, které probíhají v Polsku, se odrážejí v sociální struktuře. Týká se to zřejmě sféry diferenciací příjmů, v níž došlo přinejmenším ke dvěma podstatným změnám. Vzrostly nerovnosti a zmenšil se vliv odvětvových struktur na distribuci výdělků. První z těchto procesů byl důsledkem toho, že se zvětšily příjmy soukromých podnikatelů v souvislosti s expanzí soukromého sektoru. To bylo doprovázeno relativním poklesem příjmů většiny ostatních sociálně profesionálních kategorií. Přejít k tržním strukturám je často doprovázen polarizací společnosti z hlediska materiální situace [Kuznets 1963] a procesy, které v Polsku probíhají, tuto zákonitost jakoby potvrzují.

Druhý proces vyplývá z toho, že bylo odstraněno centrální řízení distribuce finančních prostředků odvětvím a podnikům i z likvidace administrativních struktur, které rozhodovaly o tom, komu jaké prostředky přidělit. Mimořádně zřetelný je zde vliv institucionálních přeměn v hospodářském systému na principy distribuce výdělků. Nezměnil se však vztah mezi výdělky jedinců a jejich vzděláním i profesionální pozicí. Tyto závislosti byly i nadále slabší než v rozvinutých kapitalistických zemích, což svědčí o tom, že různé stratifikační mechanismy podléhají systémovým změnám s nestejnou silou. Vliv vzdělání a složitosti profesionálních rolí je obrazem jevů, které podporují rovnováhu systému. Ty jsou silně zakořeněny v sociální struktuře a nepodléhají náhlým změnám, a to ani tehdy, když jde o změny principů, na nichž je založeno fungování hospodářství i formy výkonu moci.

Přeměny, které již proběhly, jsou natolik podstatné, že je lze považovat za projev odumírání systému, který v Polsku vládl v posledních desetiletích. Obtížnější je zjistit, kam tyto změny směřují. Mechanismy distribuce výdělků se nadále liší od stavu, který je normou v tržních společnostech, udržuje se mnoho jevů, které nejsou příznivé rozvoji mentality a orientaci typických pro společnost střední třídy, neobjevili se ani reprezentanti velkého byznysu. Ve struktuře polské

společnosti počátku devadesátých let tedy nenacházíme jisté změny přechodu k tržnímu systému, i když proběhly zřetelné změny, jejichž směr se snad během nadcházejících let stane určitější.

Přeložil Jan Sedláček

HENRYK DOMANSKI je profesorem sociologie a vedoucím dvou oddělení Ústavu filozofie a sociologie Polské akademie, zabývajících se výzkumem sociální struktury. Jeho činnost se zaměřuje na empirický výzkum profesní prestiže, sociální mobility, segmentace trhu práce, distribuční spravedlnosti a nejnověji pak nerovnosti pohlaví v Polsku. Je autorem osmi knih a 50 článků, naposledy publikoval v *Social Forces* a *International Sociology*.

Literatura

- Batstone, E. et al. 1987. *New Technology and the Process of Labour Regulation*. Oxford: Clarendon Press.
- Domanski, H. 1990. "Dynamics of the labor market segmentation in Poland." *Social Forces* 69: 423-438.
- Domanski, H., Z. Sawinski 1990. *Intergenerational Mobility, Friendship Ties, and Marital Selection*. Paper presented at the Research Committee Meeting 28. Prague, June 1990.
- Domanski, H., Z. Sawinski 1991. "Krystalizacja barier i podziałów społecznych." Pp. 241-253 in *Przełom i wyzwanie. Pamiętnik VIII. Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego*. Ed. by A. Sulek, W. Winclawski. Warszawa-Toruń.
- Edwards, R. 1979. *Contested Terrain*. New York: Basic Books.
- Form, W. 1987. "On the degradation of skills." *Annual Review of Sociology* 13: 29-47.
- Goldthorpe, J. H. 1984. "The end of convergence: corporatist and dualist tendencies in modern Western societies." Pp. 315-343 in *Order and Conflict in Contemporary Capitalism. Studies in the Political Economy of Western European Nations*, ed. by J. H. Goldthorpe. Oxford: Clarendon Press.
- Hardiman, N. 1990. "Capitalism and corporation: the political economy of advanced capitalism societies." Pp. 229-244 in *Consensus and Controversy*, ed. by J. Clark et al. London: The Falmer Press.
- Hollinger, M., M. Haller 1990. "Kinship and social networks in modern societies: a cross-cultural comparison among seven nations." *European Sociological Review* 6: 103-124.
- Huddleston, J. 1989. *The Search for Just Society*. Oxford: George Ronald.
- Kallenberg, A. L., I. Berg 1987. *Work and Industry: Structures, Markets, and Processes*. New York: Plenum Press.
- Kornai, J. 1986. *Contradictions and Dilemmas. Studies on the Socialist Economy and Society*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Kuznets, S. 1963. "Quantitative aspects of economic growth of nations: distribution of income by size." *Economic Development and Cultural Change* 11: 1-80.
- Sabel, C. 1982. *Work and Politics. The Division of Labor in Industry*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ślomoński, K. M., G. Kacprowicz 1979. *Skale zawodów*. Warszawa: PAN IFiS.
- Treiman, D. J. 1977. *Occupational Prestige in the Comparative Perspective*. New York: Academic Press.
- Treiman, D. J., P. Ross 1983. "Sex and earnings in industrial society. A nine-nation comparison." *American Journal of Sociology* 89: 612-650.

Treiman, D. J., K. Yip 1989. "Educational and occupational attainment in 21 countries." Pp. 379-392 in *Cross-National Research in Sociology*, ed. by M. L. Kohn. London: Sage.

Summary

The fundamental question which faces sociologists in post-communist countries is, from what direction does transformation occur in the Polish, Hungarian, Czech, or Slovak societies. In this paper, an attempt is made to approach this question with some analysis of the changes in the Polish stratification system.

Three general problems are specifically dealt with: (1) do mechanisms of income distribution revert those established under the system of central planning? (2) do they consider the rules of distribution as a dominant forces in modern market societies? (3) do income inequalities change after the collapse of communism and if so - in which direction? The hypothesis is put forward that increased income inequalities would conform to the philosophy of systemic changes in the Polish political and economic spheres since 1989.

The data came from three surveys carried out on national random samples in 1982, 1987, and 1989. Thus, the analysis covered periods before and after the collapse of the communist regime. The samples were restricted to individuals 21 to 65 years of age.

In order to determine the dynamics of income distribution, the OLS regression of individual earnings was made. For the three data sets, the same set of explanatory variables was specified. The dominant role of industrial divisions was hypothesized to be one of the most evident signs of a centrally directed income distribution under the communist regime. The industrial structure created the administrative mechanism for the "planned" distribution of earnings in Poland. One might expect, then, that if some systemic changes really affected income distributions, the over all effort of "industry" should decline. Our analysis shows that this is a correct prediction. The significance of placement in industry declined strongly in 1991 as compared to 1987. It was a real "signum temporum" of the systemic change in Poland as reflected in the stratification system. Parallel to this change was the decreased influence of a membership in the "communist party" and some increased importance to the role of a "supervisory position".

At the same time, however, no significant changes occurred in the effect of education and complexity of work on earnings. Moreover, their effect remained rather weak as they did in the eighties. It is commonly assumed (cf. Blau and Duncan 1967) that a strong correlation between earnings and the qualifications for and of work ignites the operation of the market forces. If so, our findings show that earnings distribution in Poland is still far from that of an open market, although it is not already administratively governed or central, nor is it a "socialist" distribution.

Finally, income inequalities is investigated. It was Kuznets [1965], among many others, who argued that the transition to a market society results in the rapid growth of income inequalities. This thesis found support in our analyses. In 1991, the coefficient of variation in family incomes (V) almost doubled the one recorded for 1987.

It seems obvious that some significant changes in social stratification started and are under way. By now, these are ambiguous. Future research should clarify this picture; it should follow and direct us to the best path to the future.